

ФУНКЦІЇ ДИРЕКТИВІВ У ТЕКСТАХ НАВЧАЛЬНОГО ФІЛОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу семантико-функціональних особливостей директивів у текстах навчального філологічного дискурсу, які зумовлюють їх активне використання авторами навчальної літератури.

Ключові слова: директив, адресат, адресант, реципієнт, навчальний дискурс.

У мові відображаються всі галузі та аспекти людської діяльності, а тому в сучасній лінгвістиці поряд із формально-структурною характеристикою одиниць мови чітко визначилися тенденції аналізу в аспекті тієї семантичної і прагматичної інформації, яку мова реалізує в комунікативному процесі [5, 7]. Освіта і навчання не можуть залишатися нейтральними стосовно мови як головного засобу спілкування в людському суспільстві. Процес навчання за допомогою відібраного мовленнєвого матеріалу активно впливає на суспільство загалом, стимулює його розвиток.

Сучасні мовознавчі дослідження з проблем мови навчання та мовних засобів, які використовуються цілеспрямовано у галузі освіти, зосереджені на особливостях семантико-синтаксичної системи мови, яка значною мірою підпорядкована впливу соціальних чинників. Навчальні тексти були об'єктом дослідження багатьох мовознавців, тому що навчання – це споконвічний процес передачі знань, а підручник є найстарішим способом збереження та поширення наукових відомостей. За час існування підручника сформувалися певні стилістичні прийоми та засоби висвітлення навчального матеріалу, які стали предметом пильної уваги мовознавців: О. П. Богатирьова дослідила функціонально-стилістичні характеристики навчального мовленнєвого тексту; Н. С. Остражкова проаналізувала тлумачення змістового компоненту педагогічного дискурсу лекції; В. Є. Чернявська розглянула інтерпретацію навчального тексту тощо.

Комунікативно-прагматична зорієнтованість текстів навчального філологічного дискурсу означає наявність механізмів мовного впливу на реципієнта і потребує поглибленого вивчення процесів сприйняття й розуміння мовлення адресатом. Дослідженню цих питань присвячено праці з психолінгвістики, соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики, прагмалінгвістики, нейролінгвістичного програмування тощо, зокрема роботи О. Потєбні, Л. Виготського, О. Леонтьєва, Т. ван Дейка, О. Кубрякової, Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, О. Селіванової, Б. Гаспарова, Г. Почепцова та ін. Однак ці напрацювання стосуються насамперед загальних проблем декодування вербальної інформації адресатом мовлення, тому актуальним і перспективним є аналіз сприймання й адекватного розуміння адресантом різних видів тексту в умовах відповідного дискурсу і, зокрема, навчального, що сприятиме досягненню мети навчання.

Ще в античні часи оратори вивчали механізми впливу на аудиторію за допомогою мови. Ш. Баллі зазначав: «Мова вивчається як важливий засіб комунікації, як спосіб вираження думок та почуттів. Тому погоджуємося з тим, що у мовознавця є особливий об'єкт дослідження, який не можна прирівнювати до об'єктів інших галузей...» [2, 5]. А сьогодні дослідження мови перейшло на новий етап, який стимулює вивчення адресата як активного суб'єкта комунікації та засоби мовного впливу на нього. Особливе місце у системі мовних засобів впливу на адресата посідають такі прагматичні типи речень, як директиви.

Метою статті є з'ясування семантико-функціонального призначення директивів, особливостей їх сприйняття адресатом, їхньої ролі у формуванні ставлення реципієнта до повідомлення.

Матеріалом дослідження обрано навчальну філологічну літературу, у якій повною мірою виявляються комунікативно-прагматичні та функціонально-стильові особливості директивних конструкцій.

Навчальні підручники та посібники для вищих закладів освіти функціонують не лише як засоби передавання інформації, а і як такі, що здійснюють цілеспрямований вплив (перлокутивний ефект). Для досягнення позитивного результату, репрезентуючи наукову інформацію у навчальній літературі, варто добирати мовні засоби, які б дали змогу завуальовано виражати й непомітно для адресата нав'язувати йому певну думку, переконувати у достовірності інформації, спонукати до більш ґрунтовного опрацювання матеріалу, стимулювати увагу, мислення, пам'ять тощо. З огляду на специфіку навчального тексту, можна стверджувати, що використання директивів є абсолютно виправданим.

Директив – це прагматичний тип речення, комунікативно-інтенційним змістом якого є пряме спонукування адресата до дії [5, 124], це мовленнєве утворення, що є спонукуванням [7, 244]. Директивні, чи спонукальні, речення характеризуються інтенцією автора здійснювати вплив на адресата, програмувати його думки та поведінку.

Директиви поділяють на три основні типи: 1) прескриптивний (наказ, розпорядження, заборона, інструкція, дозвіл, замовлення); 2) реквестивний (прохання, запрошення, благання); 3) сугестивний (порада, пропозиція, застереження) [3, 21]. О. І. Беляєва характеризує кожен тип за певними диференційними ознаками. Для прескриптивів такою ознакою є пріоритетність мовця та обов'язковість виконання дій, до яких він спонукає. Характерним для реквестивів є необов'язковість виконання дій та пріоритетність адресата повідомлення. Ознакою сугестивів є пріоритетність мовця, який на основі життєвого досвіду, авторитету спонукає до дій, що, на його думку, вигідні для адресата [3, 21]. У навчальних текстах, проте, не використовується певний тип директиву у «чистому» вияві.

Директиви здійснюють вплив на підсвідомому рівні, тобто у тексті немає категоричних наказів чи прохань, а є лише сигнал, настанова, яка збуджує нервові імпульси і покращує сприймання. Прикладом директивів у навчальних текстах слугують передусім **речення з дієсловами наказового способу**. Такий текст має своєрідну функцію: він закликає не до безпосередньої дії, а лише до перегляду уже виконаної. Наприклад, текст розпочинається ствердним реченням: «Зовні омонімія подібна до багатозначності (полісемії)». Далі автор зазначає, що ця думка підлягає сумніву, бо існують винятки: «Але це лише зовнішнє враження». Для підтвердження винятку з правил, а не загальноприйнятої думки, яка виражається у першому реченні, використовується прийом – ілюстрація прикладами: «**Порівняймо** кілька омонімічних слів і багатозначне слово. Стан – «тулуб людини, торс, талія» («Чорні, карі очі, І високий стан козацький, І гнучкий дівочий». – Т. Шевченко); стан – «стоянка, табір, місце тимчасового розташування» («До самого смерку білились козаки та пани на герцях. І тільки чорна ніч розвела ворогів по обидва боки... Козаки повернулись до свого стану». – І. Нечуй-Левицький); стан – «обставини, умови, ситуація» («Економічний стан українського селянства в Галичині цілком не змінився після 1848 року». – П. Козланюк); стан – «машина або система машин для обробки металу під тиском» (трубопрокатний стан), стан – «соціальна група людей» («Я хочу Марцію прийняти гідно, як то належить станові її і родові». – Леся Українка)). Автор подає приклади з художньої літератури на підтвердження своїх слів, він сам порівнює їх і дає коментар, хоча на початку закликає до цього читача. Крім того, далі робить висновок: «...Кілька омонімічних слів стан на сучасному різні не мають значеннєвої спільності, а у випадку багатозначного слова красуватися кожне переносне значення так чи інакше пов'язане з первинним «виділятися красою, вабити зір». **Отже**, багатозначність – це тотожність слова при наявності в нього двох або більшої кількості виразно відмінних значень, а омонімія – зовнішній збіг за звуковою оболонкою різних слів» (СУЛМ Пономарів, 43–44). Ужита наказова форма спонукає до виконання мисленнєвої дії – узагальнити порівнюваний матеріал.

Автор використовує дієслова наказового способу для підтримання контакту з читачем. За допомогою цих слів можна звернути увагу адресата на певне явище, зосередити думки на головному, отже, вони реалізують фатичну функцію мови. Вставні одиниці, що синтаксично виражені наказовими дієсловами, а семантично – звернені до співрозмовника, щоб активізувати увагу до повідомлюваного, викликати певне реагування з приводу висловлено, підтримують та стабілізують соціальні відношення, виконуючи фатичну функцію мови [4, 177].

Дієслова наказового способу вживаються ще й для того, щоб довести правильність висловленої думки і спрямувати читача на узагальнення матеріалу самостійно, тобто погодитися або не погодитися з аргументами автора: «Здебільшого старослов'янізми використовуються в українській мові з певною стилістичною настановою – для надання мовленню урочистого, патетичного звучання або (в поєднанні з просторічною, побутовою, зрубілою лексикою) для створення гумористичних, сатиричних, іронічних ефектів. **Порівняймо** два приклади: «Благословенна в болях ран Степів широчина бездонна, Що, як зелений океан, Тече круг білого Херсона, Що свій дівочий гнучий стан До дніпрового тулить лона» (М. Рильський) і «У нас же й світа, як на те — Одна Сибір неісходима, А тюрм! а люду!.. Що й лічить! Од молдованина до фіна На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує!» (Т. Шевченко)» (СУЛМ Пономарів, 59–60); «Чіткого розмежування всіх іменників за ознакою конкретне/абстрактне не може бути, оскільки слова в непрямому значенні легко набувають або, навпаки, втрачають цю ознаку (**порівняйте**: полум'я в печі і полум'я серця, раптовий вихор і вихор думок). (СУЛМ Плющ, 203). Здебільшого у текстах навчальної літератури **порівняймо** й **наприклад** вживаються в ілюстраціях теоретичного матеріалу.

При вивченні розділів «Фонетика» та «Орфоєпія» дієслова **порівняймо** або **порівняйте**, крім активації уваги та мислення, спонукають до вимови прикладів уголос, тобто є синонімами до слів **вимовляймо**, **вимовте**: «Крім того, в сучасній українській літературній мові наявні слова з постійно вживаним [у] або [в], такі, в яких заміна [у] на [в] чи навпаки веде до зміни значення слова, **порівняйте**: вдача – удача, вклад – уклад, вправа – управа, вступ – уступ. Так, тільки з

голосним [у] вживаються слова і похідні утворення: увага (уважний, уважність тощо), ударник (ударний), узбережжя, указ, умова, усталення, установа, уява, а також іншомовні слова...» (СУЛМ Плющ, 76), «Фонема |д| у сучасній українській літературній мові тверда, і заміна в слові |д| м'яким |д'| веде до зміни лексичного значення слова. **Порівняйте:** [рад'] – [рад]. Однак фонема |д| може в українському мовленні реалізуватися у своєму варіанті |д'|...» (СУЛМ Плющ, 53).

Як було зазначено, наказова форма **порівняймо** дає змогу також зосередити увагу на головному, наприклад, «Фонема |п| – приголосна, губна (губно-губна), зімкнуто-проривна, шумна глуха, тверда. Отже, якісна характеристика |п| від фонемі |б| різниться лише глухістю: артикуляційна база вимови |п| така ж, як і при вимові |б|, відсутнє тільки дрижання голосових зв'язок...» (СУЛМ Плющ, 50–51). Цей текст містить порівняння двох фонем, їх опис, характеристику, але увага читача зосереджується на достовірності цих фактів після активації уваги, що досягається за допомогою дієслова наказового способу: «**Порівняймо** вимову цих двох фонем у словах [б'ю] – [п'ю], [б'їлка] – [п'їлка]...» (СУЛМ Плющ, 51).

Рідше використовуються й інші дієслова у формі наказового способу, що сприяють підтримці контакту адресанта з адресатом при поясненні теоретичного матеріалу: «**Згадаймо** ще одну ділянку іменного словотвору, де, як зазначає Л. Булаховський, українська мова виступає з особливо виразними рисами своєї індивідуальності, – численні й різноманітні прислівники: *осторонь, збіса, наздогад, слідком, біжком, вистирбом, притьмом, нишком, назирцем, бігцем, миттю...* Слово *трамвай* запозичене з англійської мови, а суфіксальне утворення від нього *трамвайник* власне українське, бо в інших мовах такого слова немає. Отже, в складі корінної української лексики найчисленніші слова, що виникли на основі власних словотвірних засобів» (СУЛМ Пономарів, 56), «**Згадаймо** ще рукописний українсько-латинський словник «Лексикон словено-латинській», укладений Є. Славинецьким та А. Корецьким-Сатановським у середині XVII ст. Він був виданий 1968 р. у Римі, а у 1973 р. разом із «Лексиконом латинським» Є. Славинецького в Києві Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні» (СУЛМ Пономарів, 93), «Перш ніж говорити про звертання, тобто про слово або групу слів, що позначають особу чи предмет, до яких спрямоване мовлення, **з'ясуймо** два засадничі питання: спосіб вираження звертання та його стосунки з іншими членами речення. У багатьох працях із синтаксису української мови (зокрема в книжці «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис». К., 1972) можна прочитати твердження про те, що звертання виражається кличною формою і називним відмінком» (СУЛМ Пономарів, 291), «Характерною ознакою складносурядних речень є те, що предикативні одиниці поєднуються в них сполучниками сурядності, які завжди містяться тільки між предикативними одиницями і не належать жодній з них, а всьому реченню в цілому. **Поміняймо** місцями предикативні частини речення: «Довкола сніг, мороз або завірюха така, що й світа не видно, а під кущем суха руда осока, пропахчена осіннім сонцем» (Г. Тютюнник) – Під кущем суха руда осока, пропахчена осіннім сонцем, а довкола сніг, мороз або завірюха така, що й світа не видно» (СУЛМ Пономарів, 305).

Надзвичайно важливим у директивних реченнях є вживання слів-маркерів, які інформують користувача про особливе сприйняття змісту висловлення і мають функцію застереження, заборони, рекомендації тощо. Усталеними варіантами сигнальних слів у підручниках, які повідомляють про певні наукові факти, винятки, що не підпорядковуються правилам чи покликані привернути увагу реципієнта, є такі, як «Увага!», «Примітка», наприклад: «**Увага!** Якщо після цифр або букв, якими позначаються рубрики, поставлено дужки, то крапка після дужки не ставиться і перше слово після цієї дужки пишеться з малої букви» (СУЛМ Караман, 491), «**Увага!** Відрізняйте омоніми від багатозначних слів. Між значеннями багатозначного слова існують зв'язки, вони об'єднані спільним поняттям, схожою ознакою чи подібною функцією...» (СУЛМ Караман, 22), «**Увага!** Антонімів не мають: 1) власні назви: Суми, Марія, Дніпро; 2) слова, які називають конкретні предмети, процеси: волосся, дерево, книги...» (СУЛМ Караман, 24), «**Увага!** Важливою частиною органів мовлення є також голосові органи (голосові зв'язки)...» (СУЛМ Караман, 47), «**Увага!** Дзвінки приголосні передано літерами, що їх позначають, без дотримання порядку розміщення їх у словесному ключі; глухі – з дотриманням послідовності...» (СУЛМ Караман, 54). У науково-навчальному тексті не використовуються

експресивні засоби впливу на читача, а тому для кращого запам'ятовування важливих фактів і акцентування на них уваги читача застосовують директиви відповідного типу: «**Примітка.** Якщо звертання має форму словосполучення, закінчення кличного відмінка можуть мати обидва слова або тільки одне: *Петре Васильовичу, пане Дмитро*» (СУЛМ Караман, 143), «**Примітки.** 1. В іменниках, що мають у кінці основи суфікс *-к-* або сонорний звук після голосного, з'являється вставний голосний [e] або [o], який передається на письмі буквою: *ніжок, стаєнь, мітел*. 2. У Р. відмінку зберігається подовжений звук, який передається двома буквами: *вілл, ванн, тонн, кілець...*» (СУЛМ Караман, 142), «**Примітка.** Якщо при зміні слів за особами наголос залишається на закінченні, то кореневий приголосний не пом'якшується...» (СУЛМ Караман, 144).

Отже, в основі використання директивів лежить їх потенційна здатність впливати на підсвідомість адресанта синтаксичними засобами, що стимулюють активізацію мислення. При цьому важливим є усвідомлення такого чинника, як пресуппозиція. Автор враховує індивідуальні особливості аудиторії, але не може чітко визначити рівень знань реципієнта. Щоб запобігти неправильному сприйняттю матеріалу, теоретичний блок підкріплюється прикладами, а особливі зауваження винесені у примітках. Наприклад, очікуваний результат від сприйняття читачем поданої інформації «**Згадаймо** це рукописний українсько-латинський словник «*Лексикон словено-латинській*», укладений *Є. Славинецьким та А. Корецьким-Сатановським у середині XVII ст.*» буде досягнуто, якщо читачеві відомо, що «*Він був виданий 1968 р. у Римі, а у 1973 р. разом із «Лексиконом латинським» Є. Славинецького в Києві Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні*» (СУЛМ Пономарів, 93). Дієслово **згадаймо** сигналізує про те, що ця інформація уже відома, важлива та необхідна, але водночас для адекватного сприйняття необхідно робити екскурс в історію. Для розуміння пояснювального матеріалу про звертання в розділі «Синтаксис» автор сам наголошує на тому, що читачеві спочатку потрібно з'ясувати інші питання: «*Перш ніж говорити про звертання, тобто про слово або групу слів, що позначають особу чи предмет, до яких спрямоване мовлення, з'ясуймо два засадничі питання: спосіб вираження звертання та його стосунки з іншими членами речення. У багатьох працях із синтаксису української мови (зокрема в книжці «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис». К., 1972) можна прочитати твердження про те, що звертання виражається кличною формою і називним відмінком*» (СУЛМ Пономарів, 291). Реципієнт, отже, має володіти такими фоновими знаннями, як спосіб вираження звертання та взаємозв'язки з іншими членами речення. У тексті автор подає головну (визначення звертання) та додаткову інформацію (вираження звертання у реченні). Важливість додаткової інформації засвідчує дієслово **з'ясуймо**, яке повідомляє, про що йтиметься далі. Воно не закликає до дії, а описує хід дій, які передували опрацюванню навчального матеріалу.

Застосування у навчальній літературі директивів зумовлене і прагненням автора уникнути монотонної подачі матеріалу. Крім того, директиви часто використовують з метою мовної економії при введенні додаткової інформації про денотат. Оскільки їхнє вживання пов'язане з прагненням автора розширити обсяг знань реципієнта про позначуване явище, то можна стверджувати, що мета їх використання прагматична.

Отже, активне вживання директивів у текстах навчального філологічного дискурсу зумовлене особливостями їхнього впливу на реципієнта. Воно спричинює низку складних когнітивних операцій, спрямованих на забезпечення переходу від безпосереднього змісту використаних мовних одиниць (первинної семантики) до їхнього позамовного значення. Одночасно директиви відіграють важливу роль в ефективному сприйнятті навчального матеріалу, адже слово, що має модальний компонент стимулювання, впливає на адресата, фіксує його увагу, впливає на емоційні подразники, що в подальшому сприяють швидкому відтворенню інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата / Н. Д. Арутюнова // Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз. – 1981. – Т.40. – №4. – С. 356–367.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с.
3. Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык / Е. И. Беляева.– Воронеж: Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.
4. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2007. – 317 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2001. – 661 с.
6. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 287 с.
7. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М.: Ваклер, Рефл-бук. – 2003. – 656 с.

8. Van Dijk T. A. Context and Cognition: Knowledge Frames and Speech Act Comprehension [Електронний ресурс] / Т. А. van Dijk // Journal of Pragmatics. – 1977. – №1. – Р. 211–232. – Режим доступу: [http://www.discourses.org/OldArticles/Context %20and%20cognition.pdf](http://www.discourses.org/OldArticles/Context%20and%20cognition.pdf)

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СУЛІМ Пономарів – Сучасна українська літературна мова / за ред. О.Д. Пономаріва. – К., 1997.
СУЛІМ Плющ – Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. – [4-е вид.] – К. : Вища шк., 2003. – 430 с.
СУЛІМ Караман – Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін]; за ред. С. О. Карамана. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 560 с.

Статья посвящена анализу семантико-функциональных особенностей директивов в текстах ученого филологического дискурса, которые обуславливают их активное использование авторами учебной литературы.

Ключевые слова: директив, адресат, адресант, реципиент, учебный текст.

The article is devoted to the analysis semantic-functional of features of the directive in academic texts philological that predetermines theirs active use by authors of textbooks.

Key words: directives, addressee, sender, recipient, training text